

В. ТРЕГОбЧУК

КОНЦЕПЦІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ДЛЯ УКРАЇНИ

Конференція ООН з питань навколишнього середовища і розвитку, яка відбулася 1992 р. в м. Ріо-де-Жанейро та одноставно ухвалила так звану «Декларацію Ріо», визнала концепцію сталого розвитку домінантною ідеологією функціонування земної цивілізації у ХХІ ст. Відтоді минуло майже 10 років. Однак в Україні так і не завершена підготовка надзвичайно важливого документа — Національної стратегії сталого розвитку, хоча вітчизняні вчені, насамперед з Національної академії наук, фундаментально дослідили широке коло теоретичних, концептуальних, методологічних і практичних аспектів сталого розвитку та формування екологічнобезпечної економіки. Тому автор повертається до аналізу ресурсо-екологічних і природоохоронних проблем у контексті сталого розвитку, порушених ним у попередній публікації (Екологічнобезпечна економіка: альтернативи немає // Вісн. НАН України. — 1998. — № 3—4. — С. 15—21). Проте розглядаються ці проблеми вже під іншим кутом зору, а саме — у плані розкриття передумов і формулювання першочергових завдань щодо реалізації в Україні моделі сталого розвитку на різних ієрархічних рівнях управління.

Розвиток виробництва і зростання масштабів господарської діяльності, в ході яких людина використовує дедалі більшу кількість природних ресурсів, зумовлюють тотальне посилення антропогенного тиску на довкілля та порушення рівноваги в навколишньому природному середовищі. А це, в свою чергу, призводить до загострення соціально-економічних проблем. Одночасно з вичерпанням запасів невідновлюваних сировинних та енергетичних ресурсів посилюється забруднення довкілля, особливо водних ресурсів та атмосферного повітря, зменшуються площі лісів і родючих земель, зникають окремі види рослин, тварин тощо. Все це зрештою підриває природно-ресурсний потенціал суспільного виробництва і негативно позначається на здоров'ї людини.

Соціально-економічний розвиток має ґрунтуватися на принципах врахування можливостей природних комплексів витримувати антропогенні навантаження і забезпечувати нормальне функціонування біосфери і локальних екосистем. Від цього вирішальною мірою залежать їх корисна продуктивність, якість і комфортність життєвого середовища, екологічне та економічне благополуччя населення того чи іншого регіону.

Погіршення стану, деградація і виснаження ресурсів довкілля зумовлені передусім такими чинниками, як недостатньо екологічно обґрунтоване використання природно-ресурсного потенціалу, відсутність комплексності у веденні господарської діяльності, в освоєнні та експлуатації територій і корисних копалин тощо. У процесі господарської діяльності порушується генетична цілісність ландшафтів. До цього призводять екологічна незбалансованість структури сільськогосподарських угідь, ігнорування екологічної ємності та ерозійної стійкості ландшафтів під час їх використання, надмірна у багатьох регіонах країни розораність території, нераціональне ведення лісового господарства без урахування екологічних функцій лісів тощо.

У старих і нових індустріальних регіонах України нині відбувається тотальна інтоксикація природи і населення. В останні два-три десятиліття в багатьох областях, особливо у південних і на Донбасі, а також у Карпатському регіоні, активізувалися негативні процеси і явища, зокрема водна і вітрова ерозія ґрунтів, зсуви, селі, руйнуються береги річок, зростає кількість техногенних аварій і катастроф. Поряд з цим прискорилося дегуміфікація ґрунтів, падає їх родючість і, як наслідок — знижується продуктивність сільськогосподарських і лісових угідь. Посилилася ймовірність виникнення катастрофічних паводків та вітровалів. Гострою екологічною й соціально-економічною проблемою стали замулювання і зникнення малих річок, забруднення і зниження якості природних вод, руйнування і деградація водних екосистем, зменшення рибопродуктивності, втрата рекреаційного потенціалу та естетичної цінності ландшафтів.

Надзвичайно загострилася проблема забезпечення високоякісними та чистими водними ресурсами потреб комунального і сільського господарства, промисловості та інших галузей людської діяльності. Нині у переважній більшості областей України погіршується водозабезпечення, а якість питної води продовжує залишатися досить низькою. Разом з тим водні ресурси використовуються дуже нераціонально, неекономно. Охорона поверхневих і підземних водних джерел організована вкрай незадовільно. Тому концентрація деяких забруднюючих речовин у багатьох річках, озерах та інших водоймах нерідко перевищує гранично допустимі норми у десятки і сотні разів. Кількість забруднюючих речовин, які надходять в атмосферне повітря від стаціонарних джерел, нині має тенденцію до зменшення, водночас обсяги забруднень від автомобільного транспорту швидкими темпами зростають. За останні 5—6 років він став найбільшим забруднювачем довкілля у м. Києві, в Закарпатській та деяких інших областях. Причому його внесок у загальні викиди в атмосферу невпинно зростає.

Головними причинами забруднення довкілля, насамперед атмосферного повітря, слід вважати ресурсо- та енергоємне, морально і фізично застаріле технологічне і природоохоронне обладнання, а в окремих випадках — відсутність очисних споруд та ефективного контролю за діяльністю екологонебезпечних підприємств, низьку технологічну дисципліну, гострий дефіцит коштів для забезпечення нормальної експлуатації очисного устаткування і споруд. Вкрай негативно позначається на реалізації природоохоронних заходів в Україні й те, що досі належним чином не діють економічні інструменти та важелі, покликані спонукати підприємства, об'єднання й фірми до впровадження екологобезпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій, очисного обладнання нових поколінь, налагодження нормального функціонування очисних споруд тощо.

Вивчення динаміки захворюваності населення України, найважливіших демографічних показників за останні 20—25 років дає підстави стверджувати: негативний вплив різних чинників навколишнього природного середовища на здоров'я людини в усіх випадках є комплексним. Причому цей вплив має тенденцію до посилення та урізноманітнення, що необхідно обов'язково враховувати, коли йдеться про негативні еколого-соціальні наслідки забруднення та деградації природи в цілому, зокрема ґрунтів, водойм, атмосферного повітря, а через них — і продуктів харчування.

Надзвичайно великий негативний вплив на здоров'я матерів і дітей, а отже, і майбутніх поколінь справляють промислові викиди підприємств хімічної, нафтохімічної, нафтопереробної та металургійної промисловості, радіаційно і пестицидно забруднені території. У районах функціонування хімічних виробництв надзвичайно складною є демографічна ситуація. Тут рівень захворюваності населення надто високий, як і кількість ускладнень під час вагітності та пологів, уроджених каліцтв, мертвонароджених тощо.

Серед мешканців радіаційно і хімічно забруднених територій постійно зростає захворюваність на злоякісні новоутворення.

Внаслідок погіршення демографічних показників, насамперед зменшення приросту та підвищення рівня захворюваності населення, відбувається його постаріння і тимчасово втрачається працездатність, зростають витрати на медичне обслуговування. А це значною мірою послаблює трудовий потенціал держави. Все це негативно позначається на відтворювальних процесах як в економіці, так і в суспільстві.

Звідси неважко дійти висновку, що екологічна проблема є не стільки природоохоронною, скільки соціально-економічною. Адже йдеться про нормальні умови життя та здоров'я людини. Тому необхідно вживати рішучих і невідкладних заходів на всіх рівнях управління — загальнодержавному, регіональному та локальному. Глобальна за своєю суттю ресурсо-екологічна проблема має розв'язуватися кожною державою залежно від її природно-екологічних і соціально-економічних особливостей.

Ще з кінця 50-х років минулого століття вчені, політичні та громадські діячі багатьох держав світу почали усвідомлювати, що за нинішніх тенденцій у демографічному та соціально-економічному розвитку практично всіх країн швидко вичерпається здатність земної біосфери зберігати екологічну рівновагу і забезпечувати життєвими ресурсами дедалі зростаючу кількість народонаселення планети. Стала очевидною необхідність радикальної зміни парадигми розвитку земної цивілізації. Інакше жодні екологічні й природоохоронні заходи, навіть комплексного характеру, а також широкомасштабні техніко-технологічні новації і жорсткі економічні механізми регулювання ресурсо-екологічних процесів неспроможні забезпечити в майбутньому нормальне функціонування біосфери та її найважливішої складової — людського суспільства.

У контексті сказаного принципове і фундаментальне значення мала Конференція ООН з питань навколишнього середовища і розвитку, яка відбулася 1992 р. в м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія). Саме на ній було одногласно проголошено, що основою розв'язання гострих соціально-економічних і ресурсо-екологічних проблем є перехід до моделі сталого розвитку. **Концепція сталого розвитку економіки визнана світовою спільнотою народів домінантною ідеологією розвитку людської цивілізації у XXI ст., стратегічним напрямом забезпечення матеріального, соціального і духовного прогресу суспільства.** Необхідність переходу на модель сталого розвитку всіх країн світу об'єктивно зумовлена демографічним «вибухом», сучасною науково-технічною революцією, а також нинішнім кризовим станом земної біосфери, істотним зниженням її відновлювальних, відтворювальних і асиміляційних можливостей внаслідок надмірних антропогенних навантажень на природу.

Сталий соціально-економічний розвиток будь-якої країни означає, зрештою, таке функціонування її народногосподарського комплексу, коли одночасно забезпечуються: задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб населення; раціональне та екологічнобезпечне господарювання й високоєфективне використання природних ресурсів; підтримання сприятливих для здоров'я людини природно-екологічних умов життєдіяльності, збереження, відтворення і примноження якості довкілля та природно-ресурсного потенціалу суспільного виробництва. Інакше кажучи, сталий розвиток — це насамперед економічне зростання, за якого ефективно розв'язуються найважливіші проблеми життєзабезпечення суспільства без виснаження, деградації і забруднення довкілля.

При цьому важко погодитися з дослідниками, які вважають, що сталий розвиток можливий лише для всієї земної цивілізації загалом [1], тобто для всіх країн разом і одночасно. Окремі країни, континенти і території справді є складовими частинами, своєрідними підсистемами земної біосфери, яка справедливо вважається єдиною, цілісною глобальною системою. Однак це зовсім не означає, що вони не можуть поодиноці розв'язувати проблему сталого розвитку. Можуть і повинні. Адже різні країни, континенти і території мають неоднаковий рівень соціально-економічного і техніко-технологічного розвитку, антропогенних навантажень на довкілля, використання природних ресурсів, їх забруднення тощо.

Що ж до України, то перспективи реалізації тут принципів сталого розвитку не можна розглядати у відриві від здійснюваних у державі ринкових реформ. Перехід до сталого розвитку як країни загалом, так і окремих її регіонів, має відбуватися у тісному взаємозв'язку з радикальною структурною і техніко-технологічною перебудовою суспільного виробництва на основі прискорення темпів НТП, зокрема у напрямі всебічної екологізації не лише базових галузей економіки, а й усіх сфер людської діяльності. Все це має бути враховане в розроблюваній Національній стратегії сталого розвитку.

До найважливіших передумов переходу України на модель сталого розвитку на національному та регіональному рівнях належать:

— ефективне та екологічнобезпечне функціонування економіки, що дасть можливість досягти вищих показників життєвого рівня населення, цілеспрямовано розв'язувати соціальні та ресурсо-екологічні проблеми розвитку суспільства;

— раціональне використання, збереження і відтворення природних ресурсів, всебічна охорона навколишнього природного середовища — як найголовніших передумов забезпечення ресурсо-екологічної безпеки нинішнього та майбутніх поколінь, підтримання у біосфері екологічної рівноваги, а отже, чистого і здорового довкілля;

— стабілізація демографічної ситуації та чисельності населення і встановлення у суспільстві принципів соціальної справедливості, тобто створення системи правових гарантій та ефективної демографічної політики для досягнення економічного, соціального та екологічного благополуччя кожної сім'ї;

— розширення масштабів міжнародного співробітництва у сфері ефективного розв'язання ресурсо-екологічних проблем і завдань сталого розвитку, підвищення його результативності та ефективності, застосування в національній економіці найновіших світових досягнень науково-технологічного і соціально-екологічного прогресу.

Необхідність якнайшвидшого подолання гострої ресурсо-екологічної кризи, всебічного оздоровлення навколишнього середовища, усунення причин екологічних катастроф потребує кардинального вдосконалення природокористування, економного витрачання природних ресурсів в усіх галузях і сферах виробництва. Від цього значною мірою залежать ефективність суспільного виробництва загалом, темпи економічного поступу і зростання життєвого рівня народу, а також обсяги нагромаджень фінансових ресурсів для розв'язання чергових соціально-економічних та екологічних проблем.

З другого боку, Україні вкрай потрібні широкомасштабна реконструкція та модернізація всієї застарілої і відсталого матеріально-технічної бази суспільного виробництва з урахуванням ресурсо-екологічних вимог, факторів, критеріїв, стандартів та обмежень. Усе це має здійснюватися на основі застосування екологічнобезпечних технологій, безвідхідних

або маловідхідних замкнутих виробничих циклів, які дають можливість комплексно використовувати мінерально-сировинні ресурси та звести до мінімуму викиди забруднюючих речовин у довкілля або й повністю утилізувати їх.

З огляду на необхідність розв'язання гострих ресурсо-екологічних проблем зусилля науково-дослідних установ і науково-технічних працівників доцільно зосередити тепер не лише на розробці нових поколінь очисних споруд, методів очищення шкідливих викидів і стоків (хоча й це питання не знімається з порядку денного), а й на реалізації заходів з екологізації технологічних процесів, запровадженні природонеруйнівних, природонезабруднюючих, ресурсозберігаючих та екологічнобезпечних видів техніки і технології, способів організації виробництва, форм господарювання тощо. Природоохоронні, екологічнобезпечні й ресурсозберігаючі напрями науково-технічного прогресу повинні бути пріоритетними в усіх галузях і сферах економіки. Їх розвитку слід підпорядковувати інвестиційну та інноваційну політику держави. Водночас має бути проведена фундаментальна перебудова природокористування та механізмів реалізації природоохоронних заходів на регульованих ринкових засадах. Усе це слід розглядати як першочергові завдання на шляху переходу на модель сталого розвитку і подолання ресурсо-екологічної кризи та оздоровлення навколишнього природного середовища.

Можливості держави щодо їх успішної реалізації як на національному, так і на регіональному рівнях визначаються в основному трьома групами чинників. Перша, найважливіша, пов'язана з рівнями розвитку економічного і науково-технічного потенціалів держави. Сьогодні підприємства, об'єднання, фірми, цілі регіони, навіть якщо вони бажають розв'язати екологічні проблеми, здебільшого відчують гостру нестачу фінансових ресурсів не лише для вдосконалення техніко-технологічних процесів, впровадження принципово нових екологічнобезпечних засобів виробництва, а й для будівництва та реконструкції очисних споруд, застосування прогресивних способів і методів очищення відходів виробництва тощо.

Друга група чинників включає показники виробництва та якості вітчизняного екологічного обладнання, екологічнобезпечних технічних засобів і технологій. Саме їх дефіцит в Україні стримує інвестування природоохоронних програм і окремих заходів. Тому деякі підприємства і галузі не можуть використати навіть ті незначні кошти, що виділяються на охорону природи і вдосконалення природокористування, на поліпшення відтворення природних ресурсів, запровадження екологічнобезпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій.

Третя група чинників, які характеризують обсяги затрат на екологію, оздоровлення природи і переведення економіки на модель сталого розвитку, — це застосування принципово нового макроекономічного механізму регулювання соціально-економічних процесів у державі для розв'язання ресурсо-екологічних проблем, а також нових підходів і методів оцінки економічної ефективності витрат на ці заходи. До речі, досі побутує точка зору, ніби інвестиції в екологію виправдані лише тоді, коли ефект від зменшення економічної шкоди, зумовленої забрудненням або деградацією природного середовища, перевищує сукупні затрати. Такий підхід сьогодні неприйнятний, особливо зважаючи на те, що методологія та методи визначення збитків надто недосконалі й мають істотні недоліки. При цьому необхідно враховувати насамперед ту шкоду, якої зазнають внаслідок забруднення і погіршення якості довкілля трудові ресурси, трудовий потенціал суспільства і здоров'я людини. **Жодні економічні вигоди не можна визнати доцільними, якщо зростають показники захворюваності, інвалідності та смертності населення, погіршується його фізичне і психічне здоров'я.**

Одночасно вкрай потрібна комплексність у вирішенні завдань раціоналізації природокористування та охорони природи, оскільки остання є надзвичайно складною, єдиною інтегральною системою. Комплексність, про яку останнім часом суспільство чомусь почало забувати, важлива ще й тому, що окремі галузі та сфери суспільного виробництва ставлять різні, нерідко прямо протилежні, вимоги до одних і тих самих природних ресурсів або умов навколишнього середовища. Причому основну увагу вони зосереджують, як правило, на використанні ресурсів і умов довкілля, а вирішення питань їх охорони, збереження та відтворення залишають суспільству.

Чітка послідовність дій, спрямованих на врегулювання якості навколишнього середовища як надзвичайно важливої передумови переходу на моделі сталого розвитку економіки, залежить від цілого ряду чинників. Серед них першочергового значення на сучасному етапі ринкових трансформацій в Україні набувають:

— організація моніторингу забруднень і джерел забруднення, визначення рівнів забруднення всіх складових елементів і ресурсів природного середовища та виявлення найнебезпечніших для здоров'я людини місць;

— організація системного моніторингу за трансформацією ландшафтів і агроландшафтів, зміною стану наземних і водних екосистем під впливом антропогенних навантажень;

— оцінка негативних впливів на людину й екосистеми стосовно гранично допустимих і критичних рівнів забруднень та антропогенних навантажень, а також розробка критеріїв допустимості і критичності цих впливів на різні елементи біосфери й людину;

— оцінка екологічної, економічної, соціальної та естетичної шкоди, яка завдається навколишньому середовищу внаслідок його забруднення і деградації;

— прогноз динаміки антропогенних впливів і навантажень на біосферу, а також оцінка негативних наслідків, що виникають при цьому;

— обґрунтування пріоритетних напрямів природоохоронної діяльності та розв'язання ресурсо-екологічних проблем соціально-економічного розвитку регіону, області й району з урахуванням вимог ресурсо-екологічної безпеки;

— розробка ефективних та екологічнобезпечних техніко-технологічних рішень, оптимальне, з погляду екологічних критеріїв, розміщення підприємств і виробництв, що дасть можливість істотно зменшити негативні навантаження на природу;

— визначення напрямів, способів і методів реструктуризації та модернізації екологонебезпечних виробництв і підприємств.

Отже, виникає об'єктивна необхідність створення єдиної державної системи управління, регулювання і контролю за дотриманням ресурсо-екологічних стандартів, обмежень і вимог щодо природокористування та забезпечення якості навколишнього середовища. У природи, безперечно, має бути один господар. Це, однак, ніяк не означає, що природні ресурси, зокрема земля, ліси, окремі водойми, не можуть перебувати у приватній власності. Йдеться про те, що слід створити єдиний правомочний державний орган управління, який ефективно і цілеспрямовано регулюватиме та контролюватиме процеси природокористування, відтворення, збереження, охорони і примноження природних ресурсів, підтримання на належному рівні якості навколишнього середовища, а також

реалізацію заходів ресурсо-екологічного призначення відповідно до чинного законодавства та принципів сталого розвитку.

У кожному районі та області необхідно налагодити постійне спостереження за станом навколишнього середовища і змінами, які в ньому відбуваються. Йдеться про чітку систему ресурсо-екологічного моніторингу, що функціонуватиме не лише на рівні району та області, а й у розрізі окремих населених пунктів і відносно великих земельних чи лісових масивів. Це дасть можливість спостерігати за динамікою їх забруднення, ходом відтворювальних, відновлювальних та асиміляційних процесів тощо.

Наявність і нормальне функціонування моніторингових станцій, покликаних вести постійні спостереження за станом навколишнього природного середовища і окремих його ресурсів, — обов'язкова передумова цілеспрямованого та науково обґрунтованого підходу до розв'язання проблем сталого розвитку. Крім моніторингових станцій загальнодержавного рівня, у кожній області мають діяти щонайменше кілька десятків станцій регіонального і місцевого значення. Всі вони повинні здійснювати спостереження за забрудненням атмосферного повітря і концентраціями сірчаного газу, окислів азоту, вуглеводнів, визначати кислотність атмосферних опадів тощо. Подібна робота має проводитися і щодо водних, земельних, лісових ресурсів, фауни та флори.

Нарешті, ще одна надзвичайно важлива, якщо не ключова, проблема — розробка принципово нової ресурсо-екологічної стратегії соціально-економічного розвитку держави в цілому, конкретного регіону та області, визначення національних, регіональних і місцевих пріоритетів під час переведення народногосподарського комплексу на модель сталого функціонування. В основу такої стратегії слід покласти:

— пріоритет екології над економікою, ресурсо-екологічних критеріїв, показників і вимог над економічними;

— раціональне поєднання ринкових і державних економічних та адміністративних інструментів і важелів регулювання ресурсо-екологічних відносин, тобто взаємин між суспільством і природою;

— оптимальне та взаємоузгоджене застосування методів галузевого і територіального управління природокористуванням й охороною навколишнього природного середовища, перенесення центру ваги та відповідальності за розв'язання ресурсо-екологічних проблем на місцеві органи влади й управління;

— інтеграція ресурсо-екологічного та економічного підходів до розвитку і розміщення продуктивних сил у єдиний еколого-економічний підхід шляхом розробки та застосування у господарській діяльності еколого-економічних нормативів, показників, стандартів і вимог;

— чітке визначення національних, регіональних та місцевих ресурсо-екологічних пріоритетів на «глибину» прогнозування соціально-економічного розвитку та основних напрямів розв'язання ресурсо-екологічних проблем [2].

Ресурсо-екологічне прогнозування в країнах Західної Європи і Північної Америки дуже поширене. Потреба в такому прогнозуванні зумовлена нарощуванням масштабів використання природних ресурсів, промислового та агропромислового виробництва і викидів в атмосферу та природні водойми, істотним погіршенням якості навколишнього

природного середовища під впливом надмірних негативних антропогенних навантажень, його деградацією у деяких регіонах тощо.

Прогнозування стану довкілля і можливих його змін (із залученням фахівців різних галузей знань) у кожному регіоні та області має ґрунтуватися на даних, які об'єктивно і повно характеризують особливості розвитку промислового та агропромислового виробництва, рівень технічної оснащеності та можливості переведення галузей економіки на екологічнобезпечні технології, а також вплив на природні й екологічні процеси зростаючих масштабів господарської діяльності. Ресурсо-екологічні прогнози мають розроблятися одночасно з прогнозами соціально-економічного розвитку регіонів, областей і районів. Причому до цієї справи слід залучати не лише вчених, а й працівників регіональних і місцевих органів управління та фахівців окремих підприємств і галузей народного господарства.

Цілком зрозуміло, що зменшення негативного впливу забруднень на здоров'я людини неможливе без широкомасштабних ресурсо-екологічних, еколого-економічних та еколого-соціальних досліджень у країні. Значна увага має приділятися також розробці та застосуванню на практиці екологічнобезпечних й енергозберігаючих технологій і технічних засобів у промисловості та сільському господарстві, на транспорті тощо. Йдеться про створення таких технологій, які істотно зменшують або й зводять нанівець викиди шкідливих речовин у повітря і водойми. Водночас доцільно прискорити розробку ефективних методів вимірювання та реєстрації антропогенних забруднень атмосфери і водойм із залученням найсучасніших технічних засобів, насамперед лазерних технологій.

Перспективним напрямом ресурсо-екологічних досліджень є системне вивчення біохімічних аспектів впливу промислових та агропромислових відходів і викидів на якість довкілля, на відтворювальні, відновлювальні й асиміляційні процеси у природі і здоров'я людини. Велику роль у розв'язанні актуальних ресурсо-екологічних проблем можуть відіграти, з одного боку, нові біотехнологічні методи очищення стічних вод, підготовки питної води та вилучення з промислових й агропромислових стоків цінних речовин і компонентів, а з другого — наукові та науково-технологічні розробки, спрямовані на значне підвищення самовідтворювальних, самовідновлювальних й асиміляційних функцій ґрунтів, водойм, особливо річок та озер.

Однак сама лише констатація тієї небезпеки, яку створюють забруднення і відходи для нинішнього та майбутнього поколінь, не дасть змоги усунути причини глибокої ресурсо-екологічної кризи, що охопила майже всю територію України. Треба нарешті зробити обов'язковим виконання ресурсо-екологічних законів і стандартів, дотримання відповідних критеріїв і обмежень в усіх галузях і сферах економіки. Має бути сформоване принципово нове еколого-економічне мислення — найважливіша передумова успішного переходу до цивілізованих ринкових відносин, з одного боку, і переведення національної економіки на модель сталого розвитку — з другого. Без утвердження такого мислення серед найширших верств населення, не кажучи вже про управлінські кадри всіх рівнів, по суті, неможливо розраховувати на створення в нашій державі високоефективної, соціально орієнтованої та екологічнобезпечної структури і моделі народногосподарського комплексу.

Проблема відходів має не тільки природоохоронний аспект. Адже вони переважно є цінними матеріальними ресурсами. І те, що ці ресурси здебільшого не утилізуються, свідчить про відсталість застосовуваних технологій, про неефективність діючого економічного механізму у сфері природокористування й охорони довкілля. Теоретично і

практично існують всі можливості забезпечити економічно й екологічно ефективне використання відходів виробничої і невиробничої діяльності суспільства. Однак виконання цього завдання потребує цілеспрямованої концентрації зусиль усього суспільства. По-перше, слід домогтися комплексного використання природної сировини, включаючи вторинні матеріальні ресурси. По-друге, максимально комбінувати виробничі процеси та застосовувати в усіх галузях економіки безвідхідні і маловідхідні технології. По-третє, запровадити такий економічний механізм природокористування й охорони довкілля, який стимулював би комплексне використання природних ресурсів і застосування ресурсо- та енергозберігаючих, безвідхідних (або маловідхідних) технологічних процесів. Саме таким чином можна значно зменшити негативні антропогенні навантаження на природу, зупинити зростання обсягів відходів та істотно знизити темпи споживання первинних природних ресурсів, насамперед невідтворених і невідновлюваних.

У цьому контексті слід розглядати й завдання зменшення антропогенного забруднення довкілля. Воно є складовою частиною такої загальної проблеми, як тотальна раціоналізація природокористування і природоохорони, підвищення рівня ресурсо-екологічної безпеки держави та переведення її економіки на модель сталого й екологічнобезпечного розвитку. Ця фундаментальна проблема має розв'язуватися на основі прискорення темпів екологоспрямованого науково-технічного прогресу, вдосконалення фінансово-економічного механізму у сфері природокористування та охорони довкілля з урахуванням існуючих нині взаємовідносин між економікою й екологією.

Для успішної реалізації концепції сталого соціально-економічного розвитку доцільно уже сьогодні визначити ряд модельних територій, на яких мають відпрацьовуватися регіональні схеми сталого й екологічнобезпечного розвитку. Це дасть змогу не лише реально оцінювати результативність і ефективність здійснення запропонованих заходів, а й вносити певні корективи до самої концепції і до механізмів та способів її втілення в життя. Крім того, необхідно створити ефективні організаційно-управлінські структури, на які можна було б покласти відповідальність за виконання цієї надзвичайно важливої роботи, котра має стратегічне значення для суспільного прогресу.

Практична реалізація концепції сталого розвитку національного і регіональних народногосподарських комплексів потребує чіткого визначення ресурсо-екологічних пріоритетів. Для їх ранжування слід застосовувати метод аналізу «затрати—результати», щоб кожна додаткова одиниця використаних виробничих ресурсів або затрачених коштів забезпечувала максимальне поліпшення навколишнього природного середовища, тобто максимальний приріст екологічного ефекту. Водночас успіх у цій справі неможливий **без радикального підвищення екологічної відповідальності всіх суб'єктів господарської діяльності, природокористувачів і природозабруднювачів.** Покарання, адміністративна, економічна й кримінальна відповідальність за заподіяну екологічну шкоду, за порушення вимог ресурсо-екологічної безпеки мають стати реальністю.

Згідно з чинним законодавством забезпечення ресурсо-екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на території України є безпосереднім обов'язком як державних управлінських структур, так і кожного громадянина окремо, включаючи й тих, хто займається приватним підприємництвом. Конституція України передбачає, зокрема, що кожен не лише «має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди» (ст. 50), а й «зобов'язаний не заподіювати шкоду природі..., відшкодовувати завдані ним збитки» (ст. 66) [3].

Отже, важливо, щоб будь-які проекти будівництва нових і реконструкції існуючих підприємств, створення приватних структур, реформування і реструктуризації господарської та іншої діяльності містили матеріали щодо всебічної оцінки їхнього впливу на навколишнє природне середовище і здоров'я населення. Ця оцінка має здійснюватися з урахуванням вимог природоохоронного законодавства, екологічної ємності конкретної території, де планується розміщення промислових, транспортних і агропромислових об'єктів. Слід також брати до уваги ресурсо-екологічні прогнози, враховувати наявний сумарний негативний вплив усіх народногосподарських об'єктів на навколишнє природне середовище.

Підприємства, організації та окремі товаровиробники, котрі розміщують, проектують, будують, реконструюють, технічно модернізують, вводять у дію нові виробничі об'єкти, функціонування яких може негативно вплинути на стан довкілля або завдавати шкоди здоров'ю людей, зобов'язані подавати органам Мінекоресурсів на місцях спеціальні заяви з метою одержання відповідних дозволів. Чинне екологічне і ресурсне законодавство України забороняє введення в дію підприємств, споруд та інших господарських об'єктів, на яких не забезпечується в повному обсязі дотримання всіх екологічних вимог.

Особливу увагу слід звернути на сферу використання й охорони земельних і водних ресурсів. Кожен суб'єкт господарювання, будь-який підприємець, товаровиробник під час розміщення, проектування, будівництва і введення в дію нових та реконструйованих об'єктів і споруд, а також у разі застосування нових технологій, технічних, агрохімічних засобів має неухильно дотримуватися екологічних і санітарно-гігієнічних вимог щодо раціонального й екологічнобезпечного використання та охорони земель і водойм. Згідно з чинним Земельним кодексом України забороняється введення в дію об'єктів і застосування технологій, які не забезпечують дотримання правових вимог захисту земель і водних ресурсів від деградації і виснаження. Розміщення об'єктів, що можуть негативно вплинути на екологічний стан водойм і земельних ресурсів, обов'язково узгоджується з місцевими органами Мінекоресурсів, Держводгоспу та Держкомзему України.

Проведений аналіз переконливо свідчить, що Україні вкрай потрібна послідовна державна політика, спрямована на втілення в реальну практику господарювання й суспільного життя принципів сталого соціально-економічного розвитку. Вже завершується робота над проектом Національної стратегії сталого розвитку. Після її схвалення Верховною Радою України з'явиться правовий документ, який дасть можливість безпосередньо приступити до конкретних дій, пов'язаних з реалізацією програми заходів зі сталого розвитку.

До речі, в індустріально розвинених країнах з метою зменшення забруднення навколишнього середовища, раціоналізації використання природних ресурсів, широкомасштабного застосування екологічнобезпечних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій тощо запроваджено ефективну систему екологічної відповідальності через принцип: «Забруднюєш або нераціонально використовуєш природу— плати!». Крім того, в цих країнах законодавчо введено жорсткі економічні та адміністративні санкції до тих підприємств і товаровиробників, які не дотримуються чинних екологічних нормативів, стандартів, вимог та обмежень. Зокрема, розміри економічних санкцій встановлюються з таким розрахунком, щоб підприємствам, іншим виробничим структурам було вигідніше переходити на екологічнобезпечні, ресурсо- й енергозберігаючі технології, ніж продовжувати забруднювати навколишнє середовище і нераціонально, марнотратно використовувати природні ресурси. Саме реалізація зазначеного принципу на практиці в країнах Західної Європи та Північної Америки дала змогу за останні 25 років істотно поліпшити там ресурсо-екологічну ситуацію.

1. *Дорогунцов С., Ральчук О.* Сталий розвиток — цивілізаційний діалог природи і культури // Вісн. НАН України. — 2001. — № 10. — С. 17.

2. *Стан* навколишнього середовища і його вплив на трудові ресурси Львівської області / М. І. Долішній, В. М. Трегобчук, Г. Д. Гуцуляк та ін. — Чернівці: Прут, 1999. — С. 149—150.

3. *Конституція* України. — К.: Вікар, 1996. — С.18, 22.

© *ТРЕГОБЧУК Валентин Михайлович.* Доктор економічних наук. Завідувач відділу Інституту економіки НАН України. Академік Української академії аграрних наук (Київ). 2002.